

Paul Frissen
De neutrale staat
*Pleidooi voor een
conservatief pluralisme*

Boom

Aan Yves Paul Frissen Hirschel, mijn kleinzoon

*On est du même bois, on est du même sang
Et je porte ton nom et tu es un peu moi*

GEORGES MOUSTAKI
Grand-père

*Then onward in my journey I come to understand
That every bair is numbered like every grain of sand*

BOB DYLAN
Every Grain of Sand

Inhoud

1 VAN WIE IS DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT? 9

Elke elite krijgt het volk dat ze verdient 10 | *Revolutionaire tijdgeest* 16 | *Democratie en rechtsstaat* 21 | *Pluralisme, opnieuw* 26

2 DE TRAGISCHE ARROGANTIE VAN HET GIDSLAND 33

De mythe: koopman en dominee 34 | *Het zelfbeeld breekt: nieuwe gidslanden* 39 | *Radicale secularisering* 41 | *Gespleten samenleving* 44 | *Falende staat* 49 | *De bolle staat* 54 | *De diepe crisis: vergeefse accommodatie* 59 | *Misverstand en onbegrip 1 – de wereld van tekst en ontwerp* 66

3 DE REVOLUTIONAIRE TIJDGEEST 69

Verweesd volk na de meritocratisering 70 | *Paradoxaal anti-elitisme* 74 | *Wokisme als dubbele uitsluiting* 82 | *De vreemde, het vreemde en het ene volk* 86 | *De symbolische wraak van het populisme* 90 | *Spiegelbeelden en omkeringen* 93 | *Revolutionaire symboliek* 99 | *Misverstand en onbegrip 2 – bet discours van uingoverning* 108

4 DEMOCRATIE EN RECHTSSTAAT: VERBEELDING EN NORMERING 117

Het politieke als de strijd tussen vriend en vijand 118 | *De symbolische orde van het politieke* 125 | *Democratische verbeelding en rechtsstatelijke normering* 133 | *Democratie versus rechtsstaat: instrumentalisering en constitutionalisering* 140 | *Inkleuring en verkleuring* 151 | *Misverstand en onbegrip 3 – de rechtsstaat als bijlage* 160

5 CONSERVATIEF PLURALISME 165

Misverstand en onbegrip 4 – symbolische kracht 166 | Vereisten voor een ander perspectief 170 | Conservatisme en het behoud van het politieke 174 | Conservatisme en de dystopie van disruptie 183 | Rechtsstaat en democratie – een conservatieve verdediging 189 | Conservatief pluralisme – diversiteit zonder inclusie 199

6 DE POLITIEKE NEUTRALITEIT VAN DE STAAT 211

Misverstand en onbegrip 5 – de extremen en het decor 212 | De lege staat contra de bolle staat 217 | Tertium: de staat is een buiten 225 | Neutrum: de staat en zijn neutraliteit 228 | De neutraliteit van de staat tussen de politiek en het politieke 233 | De neutraliteit van de staat is een politieke 237 | Democratische neutraliteit 241 | Rechtsstatelijke neutraliteit 244 | De middelen beiligen het doel – voorbij het instrumentalisme 249 | Conservatief pluralisme: voor een politiek neutrale staat 253

WOORDEN VAN DANK 257

NOTEN 261

LITERATUUR 285

REGISTER 297

I Van wie is de democratische rechtsstaat?

Menselijk handelen zou een overbodige weelde zijn, een willekeurig ingrijpen in algemene gedragspatronen, als mensen eindeloos te reproduceren herbalingen waren van eenzelfde model, waarvan de aard of het karakter voor allen eender was en evenzeer te voorspellen als de aard of het karakter van welk ander ding ook. Pluraliteit is de conditie van het menselijk handelen omdat wij allen eender, dat wil zeggen menselijk, zijn in die zin, dat niemand ooit gelijk is aan iemand anders die ooit heeft geleefd, leeft, of zal leven.

HANNAH ARENDT

De menselijke conditie

Van wie is de democratische rechtsstaat, en heeft deze een politieke kleur? Deze vragen dringen zich op in deze tijden, die gepolariseerd heten en waarin de politieke uitersten revolutionair elan vertonen. Rechts-populisme en links activisme claimen beide bezit en kleur en zijn in hun identiteitspolitieke ideologie meer verwant dan ze zullen willen toegeven. Ze acteren en ageren tegen de achtergrond van een vertrouwd decor van technocratie en repressieve tolerantie. Dat is echter slechts geraakt, hoe futuristisch het maakbaarheidsverlangen ook steeds nog klinkt en hoeveel machtsdeling ook wordt geboden. In de symbolische orde van het politieke raakt de rol van de democratische rechtsstaat als beschermer van minderheid en verschil steeds meer ondermijnd. Die rol vraagt om politieke neutraliteit. Dat is waar het conservatieve pluralisme dat ik in dit boek verdedig politiek-filosofisch voor staat.

Elke elite krijgt het volk dat ze verdient

22 november 2023. Voor het eerst in de Nederlandse parlementaire geschiedenis wint een extreemrechtse partij de landelijke verkiezingen.¹ De PVV wordt de grootste en zal het initiatief krijgen bij de formatie van een nieuw kabinet. Eerder dat jaar was de BBB al de grootste partij geworden bij de Provinciale Statenverkiezingen, daarin voorafgegaan door Forum voor Democratie in 2019. Langzaam daalt in Nederland het besef in dat ook hier de trend wordt gevolgd die in andere Europese landen te zien is, waaronder België, Oostenrijk, Frankrijk, Italië, Hongarije, Polen en Duitsland. Ja, zelfs Duitsland heeft een grote extreemrechtse partij die verkiezingen wint. Nederland normaliseert en raakt zijn gekoesterde positie van progressief gidsland kwijt. Net als in de rest van Europa staat hier de elite in de beklagdenbank en groeit de weerstand tegen haar seculiere superioriteit. Om met Martin Sommer te spreken: dat laat zien ‘[h]oe het gelukkigste land ter wereld zijn goede humeur verloor’.²

Waar de relatie tussen staat en burger lange tijd berustte op de overtuiging dat vertrouwen het uitgangspunt moet zijn, toonde de coronapandemie wantrouwen en verzet tegen diezelfde staat. We zagen curieuze coalities van yogamoeders tot voetbalhooligans, van soevereinen tot corporale rechts-radicalen. De boerenprotesten tegen transitie en stikstofplafonds voegden zich in dat patroon, waarbij geweld soms niet werd geschuwd.

In een – veelbesproken, toegejuichte en bekritiseerde – NRC-column geeft Arjen van Veelen een sardonische duiding van de PVV-overwinning en stelt vast:

We sloegen onze hand voor de mond toen we de uitslag zagen, we werden wakker in een guur land. Om daarna met de hand, heel even, over de eigen boezem te wrijven. Om vervolgens weer verder te gaan met vingerwijzen. Het kwam door SBS6, door het verkeerde verhaál, door het zuivere kwaad, de wolf in schaapskleren. Nooit waren wij het kwaad. Nooit kwam het door ons, dat was ondenkbaar. Nooit kwam het door de mensen die al die

jaren, direct of indirect, aan de touwtjes zaten: wij, de mensen die al door zoveel morele en rechtsstatelijke ondergrenzen waren gezakt, dat het alleen maar mee kon vallen als we eens niet meeregeerden.³

De column afdoen als misplaatst zelfbeklag van een journalist die deel is van de progressieve goegemeente, miskent en onderschat de omvang en intensiteit van het sentiment dat een substantieel deel van Nederland in zijn greep heeft. De verkiezingsuitslag interpreteren als uitdrukking van ressentiment dat gevaarlijk is voor democratie en rechtsstaat is zelf een oorzaak van dat sentiment. Elke elite krijgt het volk dat ze verdient, zo valt de uitslag te duiden. Deze omkering van het vaker gebruikte cliché over volk en regering is verwant met de diagnose die Van Veelen in zijn column stelt. Volgens hem heeft de elite zichzelf gesegregeerd van ‘het volk’. Dat gebeurde in een langdurig proces van door het beleid gestuurde verschraling van publieke voorzieningen, terwijl de verzorgingsstaat bovendien strenger en grimmiger is geworden tegenover burgers die van deze staat afhankelijk zijn. De zogenaamde toeslagenaffaire is geen aberratie, maar een radicale uitwerking van politiek gewenste fraudebestrijding, uitgevoerd met de actuele instrumenten van de modernisering: digitalisering en algoritmisering.⁴

Het kabinet dat in 2024 uiteindelijk aantreedt na een lange formatie is het eerste waarin extreemrechts volwaardig meeregeert. Het blinkt vooral uit in een permanente staat van crisis, en bewindspersonen die in de ogen van hun tegenstanders binnen en buiten het parlement ‘niet leveren’ en symboolpolitiek bedrijven. Tegelijkertijd raakt de populistische agenda genormaliseerd in het politieke discours en in beleidspraktijken. Voormalig topambtenaar Dick Schoof is premier en worstelt met zijn niet-politieke identiteit, terwijl hij tegelijkertijd politieke verbinding wil realiseren. ‘Het land moet worden geregeerd’ en aan de verkiezingsuitslag moet ‘recht worden gedaan’. Het experiment is echter van korte duur. Nadat Wilders er in juni 2025 eerst al een einde aan heeft gemaakt, raakt het kabinet in augustus van dat jaar zelfs dubbel demissionair.

29 oktober 2025. Weer zijn er verkiezingen, met opnieuw grote verschuivingen tussen partijen en tegelijkertijd een grote continuïteit in de trendmatige verhoudingen tussen de politieke blokken. De PVV verliest fors, maar het radicaal- en extreemrechtse blok wint. GroenLinks-PvdA wint, maar minder dan verwacht, terwijl heel links kleiner wordt. CDA en D66 zijn de grote winnaars. D66 heeft een op de leider gerichte en ook futuristische campagne gevoerd, met een groot vertrouwen in technocratische maakbaarheid en opvallend vlagvertoon. Ook bij het CDA speelt de persoon van de leider een grote rol. Hij slaagt erin het CDA een nieuw gezicht te geven met een sterk accent op ‘fatsoenlijke politiek’ en meer vermaatschappelijking van publieke taken.

Het lijkt me echter op zijn minst voorbarig om de uitslag gerustgesteld te interpreteren als een terugkeer naar het politieke midden. Extreem- en radicaal-rechts zijn gegroeid en zullen hun aanval op de symbolische orde van het politieke voortzetten, tot ze een nog sterkere positie zullen hebben veroverd. De spreekwoordelijke slinger kan dan weer terugzwaaien van de totalitaire verleiding naar het milde despotisme van de technocratie, waarvan D66 met futuristisch elan de perfecte uitdrukking is.⁵

30 januari 2026. Na een korte informatieperiode hebben D66, VVD en CDA een coalitieakkoord gesloten met de daadkrachtige maar niet heel inspirerende titel *Aan de slag*. Het bevat grote plannen, omvangrijke financiële verschuivingen, en vele beleidsvoornemens. Over de democratische rechtsstaat lezen we dat ‘constitutionele toetsing’ mogelijk wordt gemaakt, leden van de Raad van de Rechtspraak niet langer politiek zullen worden benoemd, het demonstratierecht wordt ingeperkt, vernieuwing van het kiesstelsel met onder meer verlaging van de kiesdrempel zal worden onderzocht, en dat door versterking van *checks and balances* de onafhankelijkheid van democratische instituties groter moet worden. Dat alles overigens in bredere teksten over veiligheid, ‘effectieve straffen’, beleid inzake ‘drugs, gokken en sekswerk’ en het stoppen van ‘geweld tegen vrouwen’, een ‘betrouwbare en menselijke overheid’, gelijke behandeling en ‘één Koninkrijk’. Subsidies voor het bedrijfsleven heten investeringen,